

Jan Makarovič

IZRABA PROSTORA – RAZVOJ – INDIVIDUALNOST

V pričujočem prispevku želimo skicirati nekatere probleme, ki se postavljajo pred prostorsko sociologijo v dobi informacijske revolucije, ki smo ji priča. Hkrati želimo pokazati, da ni mogoče razumeti niti te revolucije same niti njenih prostorskih implikacij, če ne upoštevamo notranje logike zgodovinskega razvoja. Trdimo namreč, da sledijo globalni trendi zgodovine človeštva neki notranji logiki, ki nam omogoča ne le razumevanje preteklosti, ampak tudi razumevanje možnosti, ki se nam odpirajo v prihodnosti.

Druga osrednja teza tega prispevka je, da je vsa zgodovina človeštva v bistvu "ekološka". Temeljni problem, pred katerim stojijo človeške družbe, je slej ko prej problem čim bolj učinkovite izrabe prostora, v katerem živijo – seveda ne prostora kot neke čisto geometrijske ali fizikalne danosti, ampak prostora kot možnosti predmetnih dobrin, ki zadovoljujejo človeške potrebe. In v tem smislu je tudi informacijska revolucija, čeprav dobiva z njo duhovna sfera primat v družbenem življenju, končno materialno pogojena.

We intend, in our contribution, to sketch some problems, that appear before the space sociology in the age of information revolution. At the same time, we want to demonstrate the impossibility to understand either this revolution as such, or its spatial implications, if we do not take into account the internal logic of the historical development. We assert, namely, that global trends of human history follow an internal logic. Understanding this logic makes possible not only understanding of the past, but also the understanding of possibilities of the future.

The second basic thesis of this contribution is, that history of mankind is basically "ecological". The basic problem of human societies is the effectivity of their use of space they live in – not of space as an entirely geometrical or physical fact, naturally, but of space as of place of subject goods, that are necessary for satisfaction of human needs. In this sense, the information revolution itself, although establishing the primacy of spiritual sphere in the social life, is basically

materially conditioned.

prostor, razvoj, individualnost, informacija, ekologija, konflikt, neenakost

Gornji malce "telegrafski" naslov – ki bi seveda lahko bil tudi natančnejši, vendar bi v tem primeru postal pretirano dolg, grd in neroden – želi izraziti tezo, da je ključno gibalno družbenega razvoja, ki se na koncu izteče v vse večjo individualizacijo, problem izrabe prostora. Vsa človeška zgodovina je ekološko pogojena: človek je seveda uspešnejši pri obvladovanju svojega okolja kot druga živa bitja; toda prav zato zahteva nenehno naraščajoči ekološki pritisk, ki ga povzroča, od njega vedno nove strategije izrabe prostora, v katerem živi. Prav te količinsko pogojene kvalitativne spremembe so v bistvu tisto, čemur običajno pravimo "družbeni razvoj". In šele v luči tega temeljnega antropološkega dejstva lahko razumemo tudi informacijsko revolucijo, ki smo ji priča v današnjem času.

Sicer pa je posel, ki se ga lotevamo v tem prispevku, nekam obešenjaški. Na dokaj omejenem številu strani skušamo namreč povezati splošne zakonitosti družbenega razvoja s specifično problematiko sedanjega družbenega trenutka, vrh tega pa vse to vezati še na specifično problematiko prostora. Povezati skušamo torej najbolj abstraktni nivo z izrazito konkretnim – to pa ni lahko početje niti za tistega, ki ima na voljo neomejeno število strani. Tega posla se ne bi lotili, če ne bi že vnaprej računali z dobrohotnostjo, predvsem pa z bistrornostjo našega bralca. Pod "bistrornostjo" razumemo pri tem sposobnost branja med vrsticami, predvsem pa sposobnost, da ne jemlješ vsega povedanega dobesedno. Če bi hoteli adekvatno opisati razmerje med abstraktnim in konkretnim nivojem, bi morali denimo nenehno ponavljati besede, kot so "večinoma", "načelno", "v splošnem", "v povprečju" itd. Te besede pa bi nepotrebno razširile in obtežile naš tekst, zato smo jih raje izpustili in računamo namesto tega, kot že rečeno, na bistrornost bralca. Želimo skratka, da gleda na celoto, ki leži pred njim, iz ptičje, ne pa iz žabje perspektive.

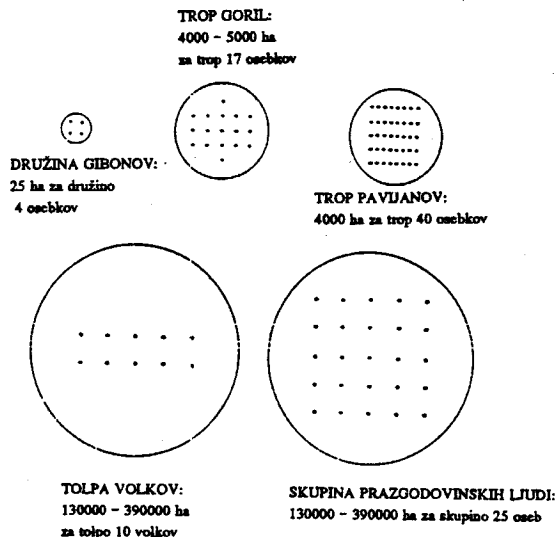
A. Zgodovina in prostor

Ena temeljnih generičnih značilnosti človeške vrste, v primerjavi z drugimi živalskimi vrstami, je njena nenavadno velika lakota po prostoru. Ta lakota se nazorno kaže že v dejstvu, da je človek v razmeroma kratkem času naselil domala celotno Zemljo. Seveda imajo tudi druge živalske in rastlinske vrste, ne samo človek, neomejeno sposobnost razmnoževanja; če med njimi ne bi kosila naravna selekcija, bi sleherna vrsta prej ali slej napolnila celotni planet. Kljub temu pa ostajajo posa-

mezne vrste omejene tako številčno kot tudi prostorsko, saj je življenjski prostor sleherne vrste omejen samo na določen ekosistem. Pri človeku pa srečamo že v začetnem obdobju njegovega obstoja izjemno številčno in prostorsko ekspanzijo. To ekspanzijo je omogočila predvsem človekova sposobnost spreminjanja okolja. Vendar pa je bila ta človekova sposobnost verjetno tudi sama šele posledica njegove lakote po prostoru. Bila je preprosto način, kako je človek lahko zadovoljil to svojo lakoto.

Če hočemo ta problem razumeti, moramo najprej upoštevati specifične ekološke razmere, v katerih je živel prvobitni človek. Kot je znano, se je človek oddvojil od drugih primatov predvsem s tem, da je prešel od golega nabiralstva k lovsko-nabiral-skemu načinu preživljanja (prim. Makarovič, 1983:83). Ta novi način preživljanja je pomenil ne samo nove oblike združevanja, ampak tudi nove odnose med skupino in njenim življenjskim prostorom. Predvsem je človek s tem izrazito razširil svoj akcijski radij, če ga primerjamo z akcijskim radijem drugih primatov. V tem smislu se je njegova izraba prostora približala tisti, ki jo srečamo denimo pri tropu volkov. Toda medtem ko je trop volkov razmeroma maloštevilen, je človek ohranil razmeroma veliko številčnost skupine, kakršno srečamo pri nekaterih drugih primatih. Izraba prostora je postala torej ne samo bolj ekstenzivna, ampak tudi bolj intenzivna (Pfeiffer, 1971:127, prim. skico 1). Posledica tega izjemnega ekološkega pritiska ni bilo samo naglo osvajanje novih zemljin, ampak tudi ekološka kriza, s katero se je človek najbrž srečal že v prazgodovini (prim. Fox, 1988:152).

Skica 1: Številčnost človeških in živalskih skupin ter obseg njihovega teritorija (po Pfeifferju)

Toda človek je našel izhod iz te ekološke pasti, in sicer kar dvojnega. Po eni strani se je skupina izogibala sporom z drugimi skupinami tako, da je strogo spoštovala meje tujih teritorijev in hkrati branila meje svojega lastnega. Skupinam, ki jim je njihov teritorij postal premajhen, ni preostalo drugega, kot da so se preselile drugam, na še nenaseljena območja. Spričo razmeroma nizkega tehnološkega nivoja namreč še ni bila možna druga rešitev – intenzivnejša izraba danega teritorija. V poštev je prišlo samo njegovo širjenje.

Po drugi strani se je navezanost skupine na njen teritorij povečevala tudi s tem, da je dobil ta teritorij in njegove meje neko simbolno vrednost, se povezal s tradicijo, ki se je prenašala iz roda v rod. Ti simboli in tradicija niso imeli toliko kognitivnega pomena, pač pa je bil njihov pomen predvsem emotiven. Omogočali so identifikacijo posameznika z njegovo skupino ter intenzivirali njihov občutek, da pripadajo eni in isti skupini. Če sprejmemo trditev, da je prav sposobnost simbolizacije tista temeljna značilnost, ki razločuje človeka od živali (White, 1959:3; Makarovič, 1986:88 ss.), lahko trdimo, da je prav s tem prišlo do resničnega učlovečenja. Vendar pa je ta rešitev zadoščala le toliko časa, dokler so bile mogoče selitve v nova, še nenaseljena območja. Izkopavanja ostankov naselij, ki so bila predhodnica nastanka Uruka v Mezopotaniji, enega najstarejših mest, kar jih poznamo, so pokazala nadvse zanimiv preobrat v procesu naseljevanja. Proces postopnega širjenja naselij se je namreč nenadoma zaobrnil in pojavila se je koncentracija naselij na nekem razmeroma ozkem prostoru (Pfeiffer, 1977:155-6; Makarovič, 1986:222). Toda kako je bilo to mogoče? Doslej smo namreč videli, da so se skupine lahko izognile medsebojnim sporom edino tako, da so se čimbolj razpršile v prostoru; sedaj pa te skupine iščejo medsebojno bližino. Če hočemo razumeti motivacijo za takšno ravnanje, se moramo spomniti na Moscovo teorijo "političnega razreda", po kateri manjšine vedno in povsod vladajo večinam, iz preprostega razloga, ker se lažje organizirajo kakor večine. Organizirane manjšine torej vladajo neorganiziranim večinam (Mosca, 1966:64-5). Razlog za prostorsko zbliževanje naselij, ki ga srečamo pred nastankom starega Uruka, bi utegnil biti prav v tem. Videti je, da so se začela naselja zbliževati zato, da bi se bolje organizirala za ideološko in politično nadvlado nad svojo okolico. Spričo šibke razvitosti prometa in komunikacij pa je bil seveda prvi pogoj za tako organiziranje prostorsko zbliževanje. Tako je bil omogočen nastanek razredne družbe, temelječe na izkoriščanju, ki je zamenjala prvotno egalitarno skupnost. Obenem pa je razredna družba z intenzifikacijo proizvodnih procesov rešila tudi ekološke probleme, ki so nastali spričo razširitve človeške naseljenosti po celotnem planetu. Marksistična teorija razredov vidi v vladajočem razredu predvsem družbeno grupacijo, ki si prisvaja presežni produkt, proizveden po izkoriščanem razredu. Za proizvajalca presežnega produkta velja slej ko prej izkoriščani razred; v tem smislu trdi tudi Engels, da je postalo suženjstvo mogoče šele tedaj, ko je postala človeška delovna

sila toliko produktivna, da je človek proizvedel več, kot je potreboval za življenje (Engels, 1958:206). Vendar pa marksizem pri tem pozablja ali podcenjuje vlogo, ki jo ima vladajoči razred pri ustvarjanju presežnega produkta. Tako je že Hegel v svoji razpravi o gospodarstvu in hlapcu opozoril, da napravi gospodar s svojo oblastjo nad hlapcem slednjega za delavca (Hegel, 1952:148). Podobno ugotavlja tudi Dühring, s katerim polemizira Engels: "pogoj za vzpostavitev ekonomskega gospodstva nad stvarmi je bilo politično, socialno in ekonomsko gospodarstvo človeka nad človekom" (po Engelsu: 199). Vsekakor je videti, da je imel vladajoči razred že od vsega začetka pomembno vlogo ne samo pri prisvajanju presežnega produkta, ampak že pri njegovem ustvarjanju, saj je organiziral proizvodnjo v širokem merilu in prisilil izkoriščani razred k dodatnim naporom. S tem se je intenzivirala tudi izraba prostora in je bila omogočena večja koncentracija prebivalstva. Koncentracija in organizacija vladajočega razreda pa še ne zadoščata za nastanek razredne družbe. Potrebna je tudi "zajeta populacija", ki se nima kam umakniti pred pritiskom vladajočega razreda. V svoji teoriji o nastanku zgodnjih držav Carneiro opozarja na značilen kontrast med območjem Amazonije, kjer domačini niso ustanovili nikakršne države, kajti skupine so se pred osvajalcem lahko vedno umaknile globlje v pragozdove, in območjem Andov, kjer so se države pojavile že zelo zgodaj. Tam so bili namreč prebivalci zajeti v ozke gorske doline, in kadar je prišlo do osvajanj, jim ni preostalo drugega, kot da so se pokorili ali pa se pustili iztrebiti (Carneiro, 1967:160; Makarovič, 1983:125). V kasnejših obdobjih, ko so bile metode kontrole ter organiziranega nasilja izpopolnjene, take naravne meje niso bile več nujno potrebne; v vsakem primeru pa so se predindustrijske razredne družbe oblikovale kot bolj ali manj kompaktni centri, v katere se je stekalo bogastvo izkoriščanih perifernih območij. Čeprav gre lahko pri tem za zelo obsežne imperije, je temeljni proces, s katerim imamo opravka, proces prostorske kontrakcije, v katerem se ljudje in dobrine koncentrirajo v centru, periferija pa siromaši.

Nazoren simbol te kontrakcije je mestno obzidje, ki obdaja sedeže oblasti. Nasprotno pa je ravno rušenje mestnih obzidij značilen simbol nastopa novega, industrijskega obdobja. Mesta se širijo navzven, preraščajo v konurbacije, meja med mestom in podeželjem postaja vsemanj izrazita. Opravka imamo s procesom nenehne ekonomske rasti in prostorske ekspanzije, ki se kaže morda najbolj nazorno prav v širjenju sodobnih vele mest. Kot ugotavlja Mumford, pokriva denimo današnji London kar 130-krat večje zemljišče, kot ga je pokrival antični Rim v dobi najvišjega vzpona, in nič manj kot 650-krat večje, kot ga je pokrival London sam v dobi srednjega veka (Mumford, 1966:616). Toda za sodobno vele mesto ni značilno samo prostorsko širjenje, ampak tudi standardizacija in kvalitativno siromašenje materialnih in duhovnih dobrin, ki pa se zato proizvajajo in pridelujejo v tem večjih količinskih serijah: "Metropola je dejansko center za predelavo, v katerem se velikanska

raznolikost dobrin, materialnih in duhovnih, mehanično sortira in reducira na omejeno število standardiziranih artiklov, ki se enotno pakirajo in distribuirajo po kontroliranih kanalih na določena mesta, opremljeni s potrjeno značko metropole" (ibid.:617). Pri tem se kajpada ukine sleherna individualnost: "Kar je lokalnega, majhnega, osebnega, avtonomnega, mora biti zatrto" (ibid.). V tem smislu je sodobno velestvo samo nekakšna razširjena tovarna, ki prav tako proizvaja neskončne serije standardiziranih in tipiziranih artiklov.

Vse to je seveda mogoče kritizirati s humanističnega vidika, vendar ne smemo pozabiti, da je nenehna rast nujen pogoj za vzdrževanje družbenega sistema, ki temelji na tekmovanju. V naši obravnavi prvotnih človeških skupnosti smo ugotovili, da bi se te skupnosti med seboj preprosto iztrebile, če ne bi pravočasno iznašle posebnega načina organizacije, ki je temeljil na identifikaciji s skupnimi simboli. Sodobni industrijski družbi pa je nasprotno uspelo, da se je organizirala na osnovi tekmovanja, vendar le zato, ker je razvila tehnologijo, ki ji omogoča nenehno ekonomsko rast ter intenzifikacijo izrabe prostora. Že Marx je sicer ugotavljal, da mora kapitalistična produkcija nenehno rasti, kajti le tako se zagotavlja profit, ki je nujen pogoj njenega obstoja: "Akumulirajte! Akumulirajte! To je Mojzes in preroki Akumulacija zaradi akumulacije, produkcija zaradi produkcije, to je formula, s katero klasična ekonomija izrazila historično poslanstvo buržoaznega obdobja" (Marx, 1986:541). Toda zveza med tekmovanjem kot temeljno obliko družbenih odnosov in ekonomsko rastjo je seveda globlja. Družbe, ki temelje na tekmovanju, lahko namreč obstanejo le tedaj, če se količina dobrin, za katere posamezniki tekmujejo, nenehno povečuje. Edino na tej osnovi je mogoča družbena integracija, v nasprotnem primeru pa lahko računamo z dezintegracijo ali celo z medsebojnim iztrebljenjem. Sodelovanje v tekmovanju predpostavlja namreč prostovoljno participacijo posameznikov, ta pa je mogoča le tedaj, če lahko ti posamezniki računajo na dobiček, ki jim pripada kljub temu, da v tekmovanju relativno zaostanejo za drugimi. Delavec je denimo zainteresiran za sklepanje mezdné pogodbe šele tedaj, če predstavlja njegova mezda večjo vrednost, kot bi jo ustvaril, če bi delal sam, neodvisno od kapitalista. Zadeva je torej povsem drugačna kot v predindustrijskih razrednih družbah, kjer ni potrebna prostovoljna participacija izkoriščanih in zadošča za družbeno integracijo že moč prisile, s katero razpolagajo vladajoči razredi. V industrijski družbi pa deluje moč, ki jo ima človek na drugim človekom, šele posredno, prek njegove moči nad naravo. Zdaj ni več mogoče govoriti o "izkoriščanju človeka po človeku", pač pa lahko govorimo o izkoriščanju narave, ki človeku omogoča, da si pridobi materialne prednosti pred drugim človekom.

Seveda pa pomeni vse to velikansko obremenitev življenjskega prostora, v katerem živi človek, in danes že grozi z uničenjem celotnega planeta kot življenjsko sprejemljivega okolja. Vse bolj očitno postaja, da je preživetje človeštva mogoče le

pod pogojem, da se začno graditi družbeni odnosi na povsem novih osnovah. Če hočemo odgovoriti na vprašanje, kakšne naj bi bile te osnove, pa moramo najprej teoretsko osmisliti vse tisto, kar smo povedali v tem poglavju.

B. Zakonitosti družbenega razvoja

Če hočemo teoretsko osmisliti našo skico dosedanjega zgodovinskega razvoja, moramo razlikovati predvsem štiri temeljne kategorije: **razmerja, odnose, procese in razvoj**. Te pojme pogosto zamenjujemo med seboj, zato je še tem pomembneje, da jih jasno opredelimo.

Predvsem moramo razlikovati pojem razmerja in odnosa. Beseda raz-merje že sama po sebi nakazuje, da gre le za primerjavo dveh reči, ne pa za to, da se med njima tudi nekaj realnega dogaja. S primerjavo dveh stvari ali ljudi pa lahko ugotovimo predvsem dvoje: njuno podobnost ali različnost. Ta pa je spet lahko bodisi kvalitativna bodisi kvantitativna. V primeru kvantitativne različnosti med ljudmi govori sociolog o neenakosti, ki jo seveda strogo razlikuje od "različnosti". Ko govorimo v sociologiji o "različnosti", mislimo predvsem na kvalitativne razlike. Neenakost sama pa je bodisi statusna, kjer gre za neenak družbeni položaj ljudi samih, bodisi predmetna, kjer gre za neenake deleže materialnih ali duhovnih dobrin, ki jih ljudje posedujejo.

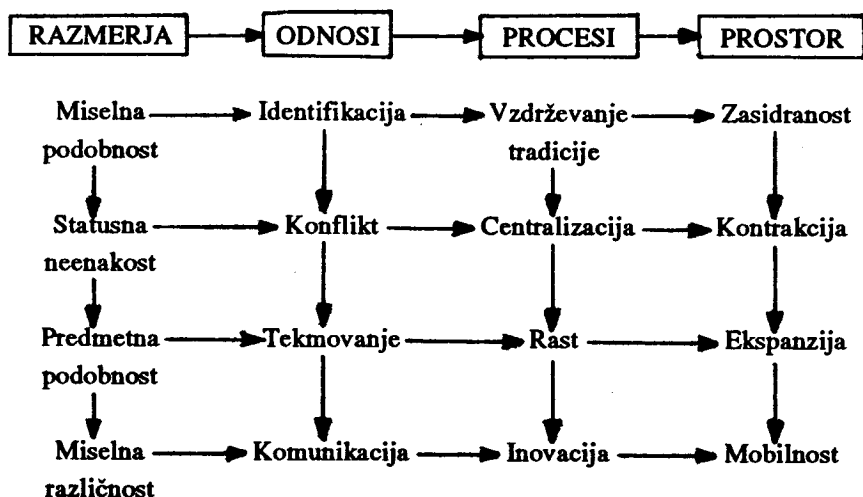
Razmerje je samo opisna kategorija; šele odnos je analitična kategorija, ki se nanaša na neko realno dogajanje. Kljub temu pa pomenijo določena razmerja med ljudmi možnost, da se izoblikujejo med njimi določeni družbeni odnosi. Teune in Mlinar v svoji *Razvojni logiki družbenih sistemov* pravzaprav izvajata vsa dogajanja v družbi ravno iz razmerij med "komponentami" družbenega sistema.

Obenem pa moramo razlikovati odnose, ki pomenijo le različne načine sočasne- ga obstoja ali "so-obstoja" različnih elementov, od procesov, ki se odvijajo v času. Podobno kot pri razmerjih gre tudi pri procesih za nekakšno "primerjavo", vendar za primerjavo dveh zaporednih stanj neke stvari. Ti zaporedni stanji pa sta spet lahko podobni ali različni med seboj, tako da lahko govorimo o procesih vzdrževanja danega stanja ali o procesih spreminjanja. Spreminjanje pa je spet lahko bodisi kvalitativno bodisi kvantitativno. In končno lahko razlikujemo tudi med kvantitativnimi procesi procese manjšanja ali kontrakcije in procese večanja ali ekspanzije.

Končno pa moramo razlikovati tudi procese same od razvoja. Pri procesih gre namreč samo za določene načine spreminjanja ali ohranjanja nekega stanja, pri razvoju pa za neko zakonito sosledje procesov samih. O razvoju govorimo denimo tam, kjer sledi nekemu količinskemu tipu spreminjanja nov tip kvalitativnih sprememb. V

širšem smislu pa vključuje razvoj tudi spremembe tipičnih razmerij in odnosov, ki omogočajo določene procese. Če se sedaj znova ozremo na našo zgodovinsko skico v prejšnjem poglavju, lahko dejansko ugotovimo, da srečamo v preteklosti zaporedje različnih tipov procesov, ki so medsebojno pogojeni in torej tvorijo "razvoj". V najprvotnejšem obdobju srečamo predvsem vzdrževanje danega stanja, ki se opira na tradicijo; sledijo procesi centralizacije, v industrijskem obdobju pa eksplozivna tehnološka in ekonomska rast (prim. skico 2).

Skica 2

Vsi ti procesi so seveda pogojeni z določenimi družbenimi razmerji in odnosi. Na prvotni razvojni stopnji je odločilna predvsem miselna podobnost med člani skupine. Sledi razmerje količinske različnosti, ki ga lahko sociološko opredelimo kot statusno neenakost. Pozneje, v industrijski družbi, postane namesto statusne odločilna predmetna neenakost, kajti ljudje sami so sedaj sicer pravno enaki, vendar si prisvajajo različne količine predmetnega bogastva.

Upoštevati pa je treba, da je predmetna neenakost mogoča šele na osnovi predmetne podobnosti, kjer se skušajo različni posamezniki polastiti enih in istih predmetnih dobrin. Če predpostavljamo, da so te dobrine omejene, bo namreč nujno dobil vsakdo določen količinski delež dane dobrine. Obenem pa bodo seveda deleži, ki jih bodo dobili posamezniki, med seboj obratnosorazmerni: čim večji delež bo dobil A, tem manjšega bo dobil B.

Razlikujemo torej lahko troje različnih oblik razmerij, ki si sledijo: razmerje miselne podobnosti, razmerje količinske različnosti med ljudmi in razmerje predmetne podobnosti med njimi. Podobno lahko razlikujemo tudi troje različnih tipov

družbenih odnosov, ki jih omogočajo ta razmerja. Na prvi stopnji imamo opravka v odnosom **identifikacije** posameznika s simbolom, ki označuje njegovo skupino. Gre za stanje, ki temelji na miselni podobnosti in ga je Durkheim označil kot stanje "mehanske solidarnosti". Na naslednjih razvojnih stopnjah se solidarnost sprevrže v **antagonizem**, vendar v antagonizem različne vrste. V primeru statusne neenakosti si ljudje **direktno nasprotujejo**, skušajo spodrinuti ali podvreči drug drugega, izkoriščati delovno silo drugega – ali pa se upreti izkoriščanju. V primeru predmetne neenakosti pa je njihovo nasprotovanje **indirektno**, izhaja predvsem iz tega, da se skušajo vsi polastiti čim večjega deleža neke omejene količine dobrin. V prvem primeru govorimo o **konfliktu**, v drugem o **tekmovanju**.

Tem trem oblikam odnosov ustrezajo tri različne oblike procesov v družbi. Identifikacija posameznika s skupnostjo omogoča predvsem **vzdrževanje tradicije** te skupnosti. Konfliktni odnosi se obvladujejo predvsem s **centralizacijo**, se pravi s koncentracijo moči v rokah določenih družbenih skupin. Ena od strank torej preprosto zatre upor druge. V razmerah tekmovanja med posamezniki z enakim statusom pa je mogoče **vzdrževati družbeno integracijo** edino v primeru, da imamo opravka z nenehno rastjo količine dobrin.

Vsi ti procesi pa imajo seveda tudi svoje **prostorske implikacije**. V družbah, ki skrbno varujejo svojo tradicijo, imamo večinoma opravka tudi z njihovo trdno **zasihranostjo v prostoru**, s strogim spoštovanjem meja itd. V primeru centralizacije moči imamo opravka s **prostorsko kontrakcijo**, ki jo simbolizira, kot že omenjeno, srednjeveško mestno obzidje. V moderni družbi pa imamo opraviti s **prostorsko ekspanzijo mesta**. Če imamo v prvi fazi opravka predvsem z **vaško skupnostjo**, v drugi pa z **urbanizacijo**, imamo v tretji fazi opravka s **suburbanizacijo** in končno s **konurbacijo**.

V preteklosti torej lahko razlikujemo **troje faz družbenega razvoja**. Seveda pa se sedaj vprašamo, kakšna naj bi bila naslednja faza – faza prihodnosti. O tej fazi nimamo mnogo empiričnega gradiva, toda če si natančneje ogledamo dosedanje faze, opazimo neko logično zaporedje, ki ga lahko ekstrapoliramo v prihodnost. Če se ustavimo najprej pri družbenih razmerjih, lahko ugotovimo, da smo imeli najprej opravka s podobnostjo med ljudmi, nato s (kvantitativno) različnostjo, končno pa znova s podobnostjo. Postavimo lahko hipotezo, da bo v naslednji fazi znova stopila v ospredje **različnost**. Toda kakšne vrste različnost? Če sledi prvotni miselni, se pravi duhovni podobnosti statusna neenakost, se pravi **materialna in hkrati količinska oblika različnosti**, ali se nam potemtakem ne vsiljuje hipoteza, da bo različnost, ki sledi predmetni, se pravi **materialni podobnosti, duhovna in kvalitativna**? Seveda je to zaenkrat samo hipoteza; toda domislimo to hipotezo do konca! V tem primeru bi dobila duhovna sfera ponovno ključno vlogo v družbenem dogajanju, podobno kot jo je imela v začetku človeške zgodovine – samo da tokrat kot nosilka **različnosti**,

ne več kot nosilka podobnosti. Ključni družbeni odnosi bi postali odnosi medsebojnega posredovanja informacij ali krajše procesi komunikacije, dominantni družbeni procesi pa procesi kvalitativnega spreminjanja ali procesi inovacije kot rezultata kombiniranja različnih informacij.

Predstavljamo si lahko tudi prostorske konsekvence takšne družbene situacije. Komunikacije namreč zahtevajo neprestano prostorsko mobilnost ljudi ter informacij. Če imamo v prvi fazi razvoja opravka z zasidranostjo v prostoru, v drugi s prostorsko kontrakcijo, v tretji pa s centrifugalnim procesom ekspanzije iz nekega centra, se srečamo sedaj s kvalitativno diferenciranim gibanjem v vseh smereh. Če smo imeli v prvi fazi opravka z vaškim naseljem, v drugi z utrjenim mestom, v tretji pa s suburbacijo, se sedaj srečamo z elektronsko vasjo. Tisto, kar je ostalo od nekdanjega mesta, ni več toliko prostor za prebivanje, ampak predvsem prostor združevanja ter shranjevanja ter izmenjave informacij – prostor, kamor ljudje prihajajo in od koder spet odhajajo na svoje domove (prim. Mumford: 639).

Toda ta vizija je utemeljena le toliko, kolikor je utemeljena naša izhodiščna hipoteza. Ta pa je še vedno samo logični konstrukt. Treba jo je torej preveriti. Predno nadaljujemo, samo še kratko pojasnilo tistim, ki so morda razumeli naša izvajanja preveč dobesedno. Nobenega dvoma ni, da se pojavljajo značilnosti, ki jih označujemo za specifične pri posameznih fazah družbenega razvoja – podobnost in različnost, materialno in duhovno itd. – v vseh človeških družbah in v vseh družbenih situacijah. Brez njihovega hkratnega upoštevanja delovanja človeških skupnosti sploh ni mogoče razumeti. Vendar pa se pojavljajo med temi skupnostmi tudi razlike glede na to, katere značilnosti igrajo pri njih v nekem trenutku ključno, odločilno, osrednjo vlogo. Toda če je igral v življenju Cyranoja de Bergeraca odločilno vlogo njegov nos, to še ne pomeni, da mož ni imel tudi mnogih drugih odličnih organov, niti tega, da bi lahko obstajal brez njih.

C. Diferenciacija in informacija

Na koncu prejšnjega poglavja smo opozorili na ekološko krizo, s katero se srečujemo v današnjem svetu, in hkrati ugotovili, da ta kriza ni nič naključnega, temveč je logična posledica samega bistva industrijske družbe. Ta družba, ki temelji na predmetni neenakosti in tekmovanju, namreč preprosto ne more delovati drugače, kot da nezadržno količinsko raste, s tem pa se kajpada vedno ostreje sooča s problemom omejenosti naravnih virov. Ker gre za notranjo nujo sistema, se zdi, da je končna katastrofa le še vprašanje časa. Vendar pa obstaja vsaj teoretsko tudi rešitev iz te zagate, ki jo je že pred sto leti nakazal veliki sociolog Émile Durkheim. Dur-

kheim ni le sprevidel notranje zveze med količinsko rastjo v družbi in tekmovanjem, ampak je nakazal tudi način, kako se izogniti problemom, ki jih povzroča ta količinska rast. Po njegovem je to predvsem družbena diferenciacija. Prav fascinantno je, kako je Durkheim s tem prispeval k našemu razumevanju ekološke krize in sodobne informacijske revolucije, pa čeprav sam ni razmišljal ne o enem ne o drugem, ampak si je postavljajl povsem drugačne probleme. Res pa je, da je imel pri tem nekega drugega velikega predhodnika – Charlesa Darwina. Ne da bi zapadel v biologizem, je znal Durkheim plodno uporabiti Darwinova biološka odkitja na področju sociologije.

V svoji razlagi nastanka družbene diferenciacije je Durkheim namreč spomnil na Darwinovo teorijo naravne selekcije, po kateri je boj za obstanek med živimi bitji tem ostrejši, čim bolj so si ta bitja podobna in čim hujša je zato njihova konkurenca pri tekmovanju za ene in iste vire hrane. Ta konkurenca je tem ostrejša, čim večja je številnost pripadnikov neke rastlinske ali živalske vrste v danem ekosistemu. Nasprotno pa se lahko posamezne vrste tem učinkoviteje izognejo konkurenci z drugimi, čim bolj se specializirajo na določene, specifične vire hrane, si ustvarijo posebne ekološke "niše", v katerih nimajo konkurence. Kot opozarja Durkheim, srečamo nekaj podobnega tudi pri poklicni diferenciaciji, kot jo pozna človeška družba: "V istem mestu obstajajo različni poklici, ne da bi se bili prisiljeni medsebojno uničevati, saj stremijo k različnim ciljem. Vojak išče bojno slavo, duhovnik moralno avtoriteto, državnik moč, poslovnež bogastvo, učenjak znanstveni ugled. Vsak med njimi lahko doseže svoj cilj, ne da bi preprečeval drugim, da dosežejo svojega. Isto velja celo v primeru, da se njihove funkcije manj razlikujejo med seboj. Okulist se ne bojuje s psihiatrom, niti čevljar s klobučarjem, niti zidar s tesarjem, niti fizik s kemikom, itd. Ker opravljajo različne storitve, jih lahko opravljajo paralelno" (Durkheim, 1933:267).

Hkrati Durkheim ugotavlja, da je ta kvalitativna diferenciacija kvantitativno določena. Trdi namreč, da je delitev dela tem bolj razvita, čim večji sta gostota ter obseg dane družbe – kar bi lahko razumeli tudi kot intenzivni ter ekstenzivni vidik količine družbenih odnosov (ibid. :262). Pod "gostoto" seveda ne razume gole gostote prebivalstva – ki jo imenuje "materialno gostoto" – temveč "moralno" gostoto, ki sestoji iz številnosti potencialnih odnosov med posamezniki. Čim večja je ta gostota, tem večja je možnost konkurence in s tem tudi nujnost diferenciacije, ki naj prepreči to konkurenco.

Vendar pa se Durkheimov pojem "moralne gostote" omejuje samo na odnose med ljudmi samimi. Glede na izkušnje našega časa bi temu vsekakor morali dodati še pojem "ekološke gostote", ki se nanaša na razmerje med ljudmi in njihovim življenjskim prostorom. Tako kot moralna tudi ekološka gostota ni določena preprosto s številnostjo prebivalstva, ampak tudi z razvojem tehnologije, razvitostjo potreb

itd. Kot ugotavlja Kelly, onesnažuje denimo samo prebivalstvo ZDA svoje naravno okolje toliko, kolikor bi ga onesnaževale štiri milijarde Indijcev (Kelly, 1972:122-3).

V industrijski družbi imamo opravka s procesom večanja moralne in s procesom večanja ekološke gostote. Oba procesa povzročata vedno večje probleme, tako v odnosih med ljudmi samimi kot tudi v odnosih med človekom in naravo. Z večanjem moralne gostote se namreč zaostre konkurenca med posamezniki, z večanjem ekološke pa se povečuje pritisk na okolje in njegovo izčrpavanje. Vendar pa nam tehnološka in družbena diferenciacija omogoča oba problema odpraviti ali vsaj omiliti. Videli smo že, kako se po Durkheimu s poklicno diferenciacijo ukinja konkurenca med pripadniki različnih poklicev. Podobno lahko trdimo tudi za probleme, ki nastajajo zaradi večanja ekološke gostote. Z diferenciacijo tehnologij, z večanjem raznolikosti energetskih virov se zmanjšujejo pritiski na posamezne ekološke niše. V zvezi s tem velja pripomniti, da je večina sodobnih strategij tehnološkega razvoja orientirana pluralistično in se ne zanaša več samo na en naravni vir, kot denimo tehnologije v prvi polovici prejšnjega stoletja, ki so gradile predvsem na premogu kot viru energije vodne pare in na železarstvu. Običajno sodijo, da je najzanesljivejša tista razvojna strategija, ki računa z raznovrstnimi tehnologijami in različnimi viri energije.

Diferenciacija je z vidika družbene integracije sprva seveda izrazito negativen proces. S povečevanjem raznolikosti se zveže med posameznimi sektorji preprosto prekinejo in opravka imamo z naraščajočo dezintegracijo družbe. Vendar pa ne z dezintegracijo nasploh, temveč z dezintegracijo glede na tekmovalne odnose, kakršni dominirajo v industrijski družbi. Po drugi strani pa omogočajo ti negativni procesi nastajanje novih pozitivnih procesov ponovne integracije. Opravka imamo skratka, kakor bi rekel Hegel, s pojavom "negacije negacije". S povečevanjem raznolikosti se namreč povečuje tudi verjetnost komplementarnosti posameznih specifičnih celot ter možnosti njihovega medsebojnega dopolnjevanja. Namesto tekmovalnih odnosov v družbi, ki se vse bolj rahljajo, stopajo v ospredje odnosi kooperacije.

Opravka imamo z novim tipom družbene integracije, ki jo je Durkheim označil kot organsko solidarnost: kot solidarnost, ki temelji na medsebojnem dopolnjevanju različnosti. Vendar pa se je Durkheim motil, ker je to obliko solidarnosti izvajal iz delitve dela. Delitev dela je namreč lahko ne samo horizontalna, ampak tudi vertikalna. Zahteva lahko ne samo kooperacijo, ampak tudi podrejanje. V tem primeru seveda spodbuja konfliktne družbene odnose, ne pa solidarnih. Durkheimova opredelitev delitve dela, ki temelji na prisili, kot "patološke", je preveč cenena, kajti vsaj polovica realnih oblik delitve dela predpostavlja prisilo. Pa tudi delitev dela v sodobni industriji spodbuja predvsem tekmovalne družbene odnose, ne pa solidarnih. Durkheim je prezrl, da so pogoji za nastanek družbe organske solidarnosti dani šele tedaj, ko stopi v ospredje neki nov medij družbene integracije - informacija.

Priznati je treba seveda, da je sodobna informacijska družba prav tako kruto tekmovalna kot "klasična" kapitalistična družba. Razlika je le v tem, da nastopa sedaj kot glavni predmet tekmovanja informacija, ne pa fizični kapital. Producent si prizadeva čim hitreje pridobiti nove informacije v obliki inovacij in jih čim hitreje izkoristiti, dokler ima zaradi svoje inovacije monopolni položaj. Ko inovacija zastari, inovator seveda proda licenco; toda medtem si je z novo inovacijo že ponovno zagotovil monopol. Vendar pa ne gre prezreti, da odpira že sama narava informacije na daljši rok vsaj načelno možnosti za oblikovanje povsem drugačnih družbenih odnosov.

Informacija se namreč razlikuje od drugih plasti stvarnosti po dveh značilnostih, ki bi ju lahko imenovali učinek difuzije in učinek sinteze. Prvi sledi iz tega, da informacije ne izgubimo, če jo posredujemo nekomu drugemu. Difuzija informacij je torej "zastoj". Posameznik izgubi s posredovanjem informacije le monopol nad to informacijo, se pravi prednost pred nekom drugim. Ne izgubi pa informacije same. Temu učinku difuzije lahko dodamo še "učinek sinteze". Če sledi iz učinka difuzije, da posameznik izgubi razmeroma malo, če informacijo odda, sledi iz učinka sinteze, da pridobi razmeroma mnogo, če informacijo prejme. Če namreč prejme oseba, ki že poseduje informacijo A, še neko komplementarno informacijo B, dobi s tem pravzaprav več kot eno samo informacijo. Poleg dodatne informacije B dobi namreč "zastoj" še informacijo o zvezi med informacijama A in B. Z linearnim dodajanjem informacij narašča število dejanskih informacij, ki jih nekdo ima, progresivno, in spričo tega postaja vedno verjetnejši interes ljudi za njihovo medsebojno izmenjavo. S to zamenjavo izgube namreč razmeroma malo, pridobe pa razmeroma veliko.

Informacijska revolucija, ki se vse močneje uveljavlja v zadnjih desetletjih, postavlja zato tudi izhodišča za povsem nove družbene odnose. Omogoča odnose, katerih glavna sestavina ni več tekmovanje, temveč komunikacija. V ospredju sedaj ni več vprašanje družbene neenakosti in socialne pravičnosti, temveč vprašanje inovacije in samorealizacije (Makarovič, 1988). Sicer pa je že Marx razlikoval med nižjo stopnjo komunistične družbe, ki temelji na pravičnosti, in višjo, ki temelji na samorealizaciji (Marx-Engels IV:493).

Informacijska revolucija obenem omogoča, da se poudarek v družbenih razmerjih prenese s kvantitete na kvaliteto. Namesto družbene neenakosti stopi v ospredje kvalitativna različnost med ljudmi. Podobno velja za družbene procese, kjer se prenese poudarek s čisto kvantitativne rasti na kvalitativne spremembe. Vse to je utemeljeno v naravi informacije same. Upoštevati je namreč treba:

- da so informacije v resnici "informacije" le toliko, kolikor se razlikujejo: dve enaki informaciji sta v bistvu ena sama informacija;
- da so razlike med informacijami kvalitativne, ne pa kvantitativne.

Informacijska družba torej ustreza natančno tistemu modelu, ki smo ga skonstruirali v začetku tega poglavja kot prihodnjo etapo družbenega razvoja. To je družba, v kateri dominirajo med ljudmi razmerja miselne različnosti in odnosi kooperacije in v kateri dominirajo inovacijski procesi.

V naslednjem poglavju naj dodamo še kratko pripombo o prostorskih implikacijah informacijske revolucije.

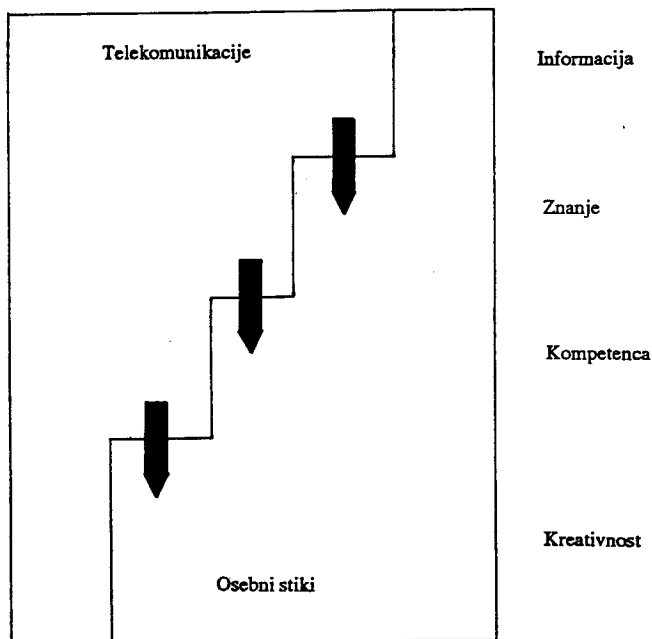
D. Individualizacija in globalizacija v prostoru

Slehera informacija je informacija o nečem. V tem se informacija razlikuje od materialnega predmeta, ki lahko obstaja neodvisno od česarkoli drugega. Informacija pa se vedno nanaša na nekaj. Zato tudi informacijska tehnologija ni nekaj takega, kar bi preprosto nadomestilo materialno produkcijo. Nasprotno, smisel informacijske tehnologije je ravno v tem, da rešuje probleme materialne produkcije same. Informacijska tehnologija omogoča predvsem učinkovitejšo regulacijo materialne produkcije, večji izkoristek energije, zmanjšanje obsega odvečnih ali celo škodljivih stranskih produktov itd. Toda informacijska tehnologija ni pomembna le za regulacijo produkcije, ampak tudi za regulacijo cirkulacije dobrin, ker omogoča, da se specifične dobrine usmerjajo natanko tja, kjer se pojavijo specifične potrebe po teh dobrinah. Naglo zmanjševanje stroškov prenosa informacij omogoča, da postajajo vse informacije bolj in bolj enako dostopne, ne glede na to, na kateri točki zemeljske oble se nahaja posameznik, ki jih želi dobiti. Opravka imamo z globalizacijo informacijskega prostora. Korelat te globalizacije pa je individualizacija posameznih točk v tem prostoru, ki jih zasedajo posamezniki ali posamezne družbene skupine. Čim bolj se namreč izenačuje dostopnost informacij, tem manj so posamezniki in skupine prisiljeni sprejemati tiste informacije, ki so jim ravno dane, in tem večje so njihove možnosti izbire glede na njihove individualne potrebe.

Vse to nam lepo osvetljuje teorija o povezavah med informacijsko tehnologijo in družbenimi odnosi, ki jo je postavil švedski geograf Törnqvist. Törnqvist opozarja, da informacije, ki se prenašajo prek modernih telekomunikacijskih medijev, ne delujejo v družbi kar neposredno, ampak moramo upoštevati celo vrsto vmesnih stopenj, preden pride do konkretne družbene akcije. Predvsem so te informacije že zaradi narave tehnoloških medijev, po katerih se prenašajo, standardizirane in tipizirane ter kot take neuporabne v konkretni družbeni situaciji, ki je seveda vedno individualna. Upoštevati pa moramo tudi značilnosti akterjev, ki so kajpada konkretni, individualni ljudje z individualnimi značilnostmi. Informacije postanejo dejavnik aktivnosti teh ljudi šele potem, ko se v njihovih glavah pretvorijo v znanje. Katere informacije bodo

ljudje sprejeli in pretvorili v znanje, pa je najprej odvisno od njihovega **predhodnega** znanja. Odvisno je tudi od njihovih sposobnosti, njihovih nagibov in njihove iniciativnosti – skratka od vsega tistega, kar Törnqvist označuje kot "kompetenco". Šele "kompetenca" omogoča po Törnqvistu pretvorbo sprejetih informacij v nove informacije, uporabne v konkretni družbeni akciji, kar se kaže kot kreativnost (prim. skico 3).

Skica 3: Proces uporabe informacij (po Törnqvistu)

Kot vidimo iz naše skice, Törnqvist pri tem ne upošteva samo psihološke dimenzije, ampak tudi sociološko. Ugotavlja namreč, da postaja v procesu, ki vodi od gole informacije do kreacije, postopno vedno pomembnejša ne le vloga posameznika, ampak tudi vloga osebnih stikov med posamezniki. Ne strinja se torej s popularno teorijo, ki meni, da postaja posameznik spriču tehnoloških dosežkov na področju telekomunikacij vse manj odvisen od svojega družbenega okolja in se spreminja v nekakšnega "elektronskega Robinzona". Po njegovem povzroča prav množica informacij, s katerimi je posameznik v sodobni družbi neprestano bombardiran, vse večjo potrebo po njihovi predelavi, ta pa je mogoča le ob intenzivnih medosebnih stikih. Znanje, kompetenca in kreativnost namreč po Törnqvistu niso samo stvar posameznika, ampak obenem stvar celotne skupnosti, ki sprejema in predeluje informacije. Čim bolj torej napredujemo od informacije proti kreaciji, tem bolj se zmanjšuje vloga tehnoloških medijev in hkrati povečuje vloga neposrednih stikov med ljudmi.

To pa seveda implicira tudi ustrezno razliko med globalnim in lokalnim prostorom. Telekomunikacije, ki omogočajo premagovanje velikih prostorskih distanc, de-

lujejo namreč predvsem na globalni ravni, neposredni osebni stiki pa predvsem na lokalni.

Ravno zato, ker se na globalni ravni neprestano povečuje število informacij, s katerimi razpolaga človeštvo, se informacije na lokalni ter individualni ravni vse bolj specializirajo. Vse bolj je namreč potrebna izbira informacij glede na specifične potrebe posameznika ali lokalne skupnosti. Prav s tem si lahko razlagamo tudi zanimiv paradoks, da dajejo ljudje na anketna vprašanja, s katerimi želimo preizkusiti njihovo splošno razgledanost, v povprečju pogosto izrazito "neumne" odgovore, ki pričajo o popolnem pomanjkanju "splošne izobrazbe" – in to kljub nenehno naraščajoči povprečni šolski izobrazbi, ki jo imajo (Pertignani-Rodotà, 1990). Vzgojitelji v zvezi s tem pogosto tožijo nad kvaliteto sodobne šole, vendar bi se morali najbrž najprej vprašati, kaj sploh je "splošna izobrazba" danes. V stari Grčiji je veljal za neizobraženega vsakdo, kdor ni poznal Homerja, v srednjem veku pa vsakdo, kdor ni poznal Biblije in ni obvladal latinščine. Toda to so bili takrat skoraj edini viri informacij. V informacijski družbi, kjer sprejemajo ljudje vsak dan nove informacije in so hkrati prisiljeni nenehno pozabljati stare, pa je le malo verjetno, da bo katerakoli informacija splošno znana. Danes je verjetno na svetu več ljudi, ki vedo, kdo je bil Temistokles, kot jih je bilo kdajkoli prej. Hkrati pa je odstotek ljudi, ki to vedo, manjši kot kdajkoli prej.

Prostor nam žal ne dopušča, da bi natančneje analizirali zveze med logiko družbenega razvoja, informacijsko revolucijo in družbenimi spremembami v sodobnem svetu. Sicer pa smo to skušali storiti v pravkar dokončanem rokopisu knjige *Grenki kruh: sijaj in beda človeške usode*, ki bo – upajmo – kmalu ugledala luč sveta.

E. Sklep

V naših gornjih izvajanjih smo najprej skušali skicirati potek dosedanjega zgodovinskega razvoja, s posebnim poudarkom na odnosu med človekom in prostorom, v katerem živi. Iz teh empiričnih ugotovitev smo nato izpeljali nekatere temeljne zakonitosti družbenega razvoja, pri čemer smo izhajali iz treh osnovnih kategorij: razmerij, odnosov in procesov. Zaporedje različnih razmerij, odnosov in procesov tvori po našem družbeni razvoj. Končno smo skicirali še implikacije, ki jih ima zaporedje stopenj družbenega razvoja za oblikovanje prostora. V drugem delu naše razprave smo se nekoliko dlje pomudili pri sodobni informacijski revoluciji in procesih diferenciacije, ki so z njo v zvezi. Končno pa smo se ustavili še pri njenih prostorskih implikacijah, zlasti še pri vprašanju globalizacije ter individualizacije

prostora. Z vsem tem smo skušali potrditi našo izhodiščno tezo o družbenem razvoju kot načinu reševanja problemov izrabe prostora.

Zaradi omejenosti prostora smo morali pri tem ostati na bolj ali manj splošnem nivoju in se nismo mogli ustaviti pri sicer izredno zanimivih in akutnih problemih, s katerimi se ta čas srečuje naša slovenska družba. Kljub temu menim, da tovrstna teoretska razmišljanja tudi za empirično prostorsko sociologijo v naši družbi niso brez koristi. Sociologija, ki preprosto "raziskuje", ne da bi se spraševala po svojih temeljnih teoretskih izhodiščih, se namreč kaj rada izrodi v prazen "story-telling".

Literatura

- Carnelro R.L.(1973): Eine Theorie zur Entstehung des Staates. V: Eder K. (ed.), Seminar: Dire Entstehung der Klassengesellschaften. Frankfurt/M
- Durkheim E.(1933): The Division of Labor in Society. The Free Press, New York
- Engels F.(1958): Anti-Dühring. Cankarjeva založba, Ljubljana
- Fox R.(1988): Rdeča svetilka incesta. Studia humanitatis, Ljubljana
- Hegel G.W.(1952): Phänomenologie des Geistes. Felix Meiner, Hamburg
- Kelly K.D.(1972): Youth, Humanism, and Technology. Basic Books, New York
- Makarovič J.(1983): Mladi iz preteklosti v prihodnost. Univerzum, Ljubljana
- Makarovič J.(1986): Sla po neskončnosti: človek kot ustvarjalec. Obzorja, Maribor
- Makarovič J.(1988): Družbena enakost in logika zgodovine. Stratifikacijske analize sodobnih družb, Slovensko sociološko srečanje 88, Ljubljana 1988
- Makarovič J.(1990): Podobnost in različnost ter logika družbenega razvoja: Darwinistični pristop k problemom družbenega razvoja. Teorija in praksa, XXVII. letnik, št. 1-2, stran 199-208
- Marx K.(1986): Kapital I. Cankarjeva založba, Ljubljana
- Marx K.-Engels F.(1969ss.): Izbrana dela v petih zvezkih. Cankarjeva založba, Ljubljana
- Mosca G.(1966): La classe politica. Laterza, Bari
- Mumford L.(1966): The City in History. Pelican Books, Harmondsworth
- Pfeiffer J.E.(1972): L'Émergence de l'homme. Denoël, Pariz
- Pfeiffer J.E.(1977): The Emergence of Society. McGraw-Hill, New York
- Pertignati S.-Rodotà L.R.(1990): Osli in pol. Ali postajajo Italijani ljudstvo nevednežev? Razgledi po svetu, 14/9 1990, stran 504-5
- Teune H.-Milnar Z.(1978): The Developmental Logic of Social Systems. Sage, Beverly Hills-London
- Törnqvist G.(1983): Creativity and the renewal of Regional Life.V: Buttmer A.(ed.), Creativity and Context: A Seminar Report, Liber Gleerup
- White L.A.(1959): The Evolution of Culture. McGraw-Hill, New York